

Марија ЦРНИЋ ПЕЈОВИЋ

ОСВРТ НА ЗДРАВСТВЕНУ КУЛТУРУ ХЕРЦЕГНОВСКОГ КРАЈА

- Од 18 до прве половине 20 вијека -

Једну половину живота човјек
проведе губећи здравље,
а другу половину
покушавајући да га врати.

Леонардо да Винчи

Кључне ријечи: Херцег-Нови, општинско Вијеће и Управителство, љекари, бабице, апотека, болница, здравствено повјеренство.

Под појмом здравствене културе подразумијева се не само брига о здрављу људи, већ и брига о здравој природној околини, јавним површинама у урбаним и руралним срединама, пословним и стамбеним просторима, производња здраве хране, складан међуљудски однос и друго.

У овом раду биће ријечи, колико то допушта сачувана архивска грађа, о здравственим радницима који су дјеловали у прошлости у херцеговском крају и о још неким показатељима о здравству.

О здравственој култури овог дијела Боке Которске, односно херцеговског краја, осим из периода млетачке владавине, веома је мало објављених података и радова.

Херцег-Нови је најмлађи средњовјековни град на источној обали Јадрана, основан крајем 14. вијека. Налазио се у сусједству два веома развијена градска насеља Котора и Дубровника који су у вријеме настајања Херцег-Новога, из економских потреба босанске државе, имали развијене све одлике града па и здравствену службу. Током 15. вијека у Новоме су поред Италијана лијечили и бербери–видари, док је властела позивала которске или дубровачке љекаре. Половином 15. вијека у граду Новоме основан је одбор од три угледне личности, који се бринуо о свим здравственим потребама.

Архивска грађа Хисторијског архива Дубровник свједочи о долазцима тамошњих градских љекара и хирурга у Херцег-Нови за вријеме двовјековне турске владавине овим градом. Тако је 1557. године дубровачки љекар Amatus Luzitanus лијечио у Херцег-Новоме херцегновског емира који је боловао од „чира на бубрезима“. Дубровачки агент у Новоме, у вријеме турске владавине, у својим „писмима“ помиње неку врсту здравствене администрације у граду, као и санитетске чиновнике „прикужнике“ који су прегледали мртваце и одређивали санитарне мјере. Дезинфекција се вршила „вентижањем“ (проветравањем). По заузећу херцегновског (рисанског) краја од стране Венеције, крајем 17. вијека, приступа се организовању здравствене службе. Декретом Здравственог магистрата Венеције 18. фебруара 1689. године постављен је за љекара у Херцег-Новоме Никола Бранкадир. Дужност апотекара и болничара обављали су братри капуцини. Градски физик (љекар) Ђордано Черзини помиње се 1701. године, а кратко се задржао у тој служби хирург Ђорђе Цота.

Подаци говоре да су у вријеме млетачке владавине у Херцег-Новоме службовали и љекари: Ђордано Кјерегини, Франо Кастели, хирург Никола Никичевић, који се помиње 1767. године, уз још неколико љекара из те которске породице, који су у периоду од 1720. до 1767. године радили у овоме граду. Објављени подаци помињу и љекаре Марка Корadiniја, хирурга Мишела Лазаронија, који је био и управник мјесне болнице. Хирург А. Горакућа службовао је овдје око 36 година. Забиљежена су и имена хирурга Франа Зифре и љекара Петра Капонија. Зна се да је апотеку имао Петар Фонтана 1738. године, као и да се строго водило рачуна о квалитету љекова. Млетачке власти забрањивале су надрилекарство, али је становништво радо користило савјете и услуге „видара“, народних љекара, па су се Петар Гачанин и Видић Вучић из Требиња, који су живјели у Новоме, бавили лијечењем.

О превентивним и другим здравственим мјерама бринуо је здравствени колегијум од три члана: провидур Херцег Новога, провидур за санитет и још један члан. На обали мора на Топлој (од данашње плаже Јахтинг клуба до пристаништа и сјеверно од обале) налазиле су се зграде Лазарета који је отпочео са радом 1701. године. Ту су поморци, путници и трговци који су стизали из крајева у којима је владала нека заразна болест задржавани у карантин, а роба раскуживана. Због лошег терена саграђен је нови Лазарет у Мељинама који је отпочео са радом 1732. године. Млетачке власти су овој установи дали посебан значај, па се једно вријеме примењивала одлука да бродови у Далмацији могу издржавати карантин само у Мељинама и Сплиту. Комплекс мељинског Лазарета представља риједак и драгоцјен културно-историјски споме-

ник из 18. и 19. вијека у Боки Которској. Сачувани подаци о његовом раду пружају доказе о високом степену медицинске културе тога доба. Лазарети су имали веома значајну улогу у развоју поморске трговине на којој се заснивала моћ Венеције, али и у развоју Боке Которске.

Поред лазарета, у 18. вијеку је радила и војна болница, а војни хирург је обављао и дужност управника, а понекад и дужност управника лазарета. Познато је да је 1699. године за војног хирурга у Херцег-Новоме био постављен Пјетро Гарзони.

У Херцег-Новоме је 1732. године основан стални здравствени уред чији је правилник детаљно одређивао права и дужности овога уреда. Знатног удјела у спријечавању ширења зараза у то вријеме имали су и здравствени кордони, који су били састављени од домаћег становништва посебно из пограничних насеља. Они су одржавали редовну стражу на граници, уз појачане мјере приликом појаве заразних болести у сусједним крајевима. Необављање ове дужности строго се кажњавало.¹

По паду Млетачке Републике, здравствене организације су наставиле са радом. За вријеме француске владавине (1806-1814) Централни здравствени уред у Котору и Санитарна комисија у Херцег-Новоме бринули су о здравственим приликама. Владин делегат из Котора 4. априла 1809. године тражио је од начелника Херцег-Новога да се објави приложени оглас о бесплатној вакцинацији. Исти, двије године касније, тражи од начелника да се од суме новца, предвиђене за плате службеника, болнице, узме 1000 лира за покриће неких других трошкова. На списку плата службеника Лазарета тих година налазио се и хирург Александар Горакућа. Изгледа да је одржавање чистоће у граду, једне од превентивних мјера, била на веома ниском нивоу, јер је пуковник Виала наредио начелнику херцеговске општине да изда оглас о одржавању чистоће у граду. У исту сврху обратио се и командант оружја у Херцег-Новоме, наређујући да се више припази на чистоћу града. Начелник општине Трифон Бронза и секретар Филип Абиатичи одредили су тада казну од 4. франка за онога ко се први пут ухвати да баца смеће на улицу или пере робу у близини чесме. Исте године владин делегат Паулучи доста-

¹ Овај рад се највећим дијелом базира на подацима који се први пут објављују на основу архивске грађе.

Д. Радојичић, *Између култура Истока и Запада, Северозападна Бока Которска*, Београд, 2006, стр. 71-80.

М. Злоковић, *Здравствене установе у херцеговском крају за вријеме Млетачке републике*, *Зборник радова из науке, културе и умјетности Бока 13-14, Херцег Нови*, 1982, стр. 156

вља начелнику Херцег-Новога оглас о лицитацији за снабдијевање војне болнице. Идуће године, исти се обратио општинској управи, јављајући да је пуковник Виала тражио да се за војну болницу нађе нешто потребног материјала. Општина је одговорила да није могла изаћи у сусрет јер су сав материјал однијели Аустријанци приликом одласка.²

Вјековна аустријска, односно аустроугарска владавина Боком Которском водила је прије свега бригу о својим интресима. Одржавање постојећих и развијање здравствених служби одвијало се и из потребе очувања здравља становништва чије здравље је значило боље приходе држави посебно путем пореза и других намета. У првим деценијама нове власти здравствена служба је била добро организована, па је аустријска власт одала признање општинској власти за добро организовану санитарну службу. У граду су радила два љекара: Александар Горакућа који је био већ четири деценије у овом граду и Марко Ђоновић.

Током 18. вијека чланови породице Горакућа бавили су се и поморством. Јован Горакућа је 1753. године посједовао пулаку и малу барку и пловио је до Албаније и Будве, а идуће године Јово (вјероватно иста особа) гаетом је пловио поново до Албаније, а Марко Горакућа је те године посједовао малу барку. Иво-Јован (вјероватно иста особа) Горакућа са малим пјелегом и барком обавио је три путовања током 1758. године, а Нико Албанез Горакућа те је године посједовао малу барку. У периоду од 1771. до 1782. године не помиње се ни један Горакућа као поморац. Горакуће су живјели на Топлој, али их у сачуваним пописима становника тога насеља нема 1750. и 1758. године. У попису римокатоличких становника 1771. године налази се Никола Горакућа чија је породица имала пет чланова, Зорзи (Ђорђе) са три члана и Алесандро са четири члана породице. Вјероватно су Никола, Зорзи и Алесандро браћа, јер за свакога од њих се наводи да су „покојног Андреа“. Идуће године су поново уписани само што се те године Алесандрова породица повећала за једног члана. Шест година касније уписани су исти домаћини породица Горакуће с тим да поред имена Алесандра пише сердар и што му те године породица броји још једног члана више односно шест чланова. У другој деценији 19. вијека (1816. године) у Херцег-Новоме, поред поменутих љекара, налазили су се и љекари Терети и Јуринић па

² Државни архив Црне Горе Цетиње, Архивско одјелење Херцег Нови (у даљем тексту АХ) Француска владавина ,ф.10,258-260; ф.12, 26,27,77,629,679-680, 213, 544-545,215,231

је општинска управа за њих као и за љекара М. Ђоновиха обезбиједила коње да могу редовно обилазити сва села у Општини.

У то вријеме, у здравству је било веома значајно постојање превентивне мјере, а то је била добра организација санитарног кордона па су вршене редовне контроле овог здравственог органа. Сталним присуством санитарних стражара на граници које су чинили становници села, настојало се спријечити преношење тешких заразних болести приликом епидемија у сусједним крајевима. Тако се, приликом једног обиласка санитарног кордона, извјештава да су на граници затекли углавном дјецу испод 15 година која су неспособна за руковање оружјем. Строго се водило рачуна о обавези учешћа у санитарном кордону, па сазнајемо да је у једном извјештају 1817. године опоменута општинска управа да сељаци Кута, одређени да смјене дотадашњу стражу, нијесу дошли одређеног дана. Аустријска власт била је веома ригорозна према прекршиоцима у области здравства. Претор Херцег-Новога обавијестио је да ће се надриљекарство кажњавати затвором, а идуће 1817. године издао је упутства у вези забране надриљекарства. Исте године је извјестио да су Лука Мемедовић и Иво Гаскор из Конавала осуђени на 8 односно 6 година робије јер су недозвољено прешли санитарни кордон, а да је Илија Греговић из Бијеле осуђен на 2 године затвора због санитарног прекршаја. Из ових примјера се види колике превентивне мјере је предузимала власт, да би спријечила појаву епидемија заразних болести.

Покрајинска влада у Задру 1816. године донијела је одлуку да Санитарни магистрат у Трсту буде Привремена централа за поморска санитарна питања. Здравствена депутација у Херцег-Новоме вршила је самостални здравствени надзор на подручју општине, док је Мјесна здравствена депутација у Росама вршила надзор над бродовима у Заливу. Окружна поморско-санитарна депутација из Котора премјештена је 1837. године у херцеговски лазарет (Мељине) гдје је дјеловала до 1851. године. Реорганизацијом поморских управа ова служба губи свој назив, али и даље дјелује са истим задацима у саставу Лучко-поморског уреда Мељине до 1932. односно 1934. године. Окружној поморској здравственој депутацији у Мељинама, поред здравствених депутација у Росама, Котору и Будви, Лазарета у Мељинама и здравствене постаје у Петровцу, подређене су биле и здравствене постаје у Магази код Херцег-Новога, Драгаљу и пољски лазарет у Петровцу. При овој организацији постојао је и Савјет – окружни депутат, лучки капетан из Роса и два искусна капетана из Херцег-Новога.

На основу Закона из 1874. године свака општина морала је имати општинског љекара, па је на сједници Општинског вијећа 10. августа 1874. године донесена одлука да се распише конкурс за љекара са пла-

том од 500 форинти. За то је био именован одбор од три вијећника: Терзовић Марка, Пилић Данила и Сушић Глига, који су имали обавезу да предложe цјеновник за љекарске кућне посјете у граду и селима. Марта идуће године донесен је цјеновник љекарских услуга, али није приложен уз записник са сједнице на којој је изгласан. Децембра 1876. године на сједници Вијећа обавијештени су вијећници да је општински љекар М. Јовановић два мјесеца прије отишао на одсуство без дозволе у Црну Гору и да је за посљедњи мјесец тамо добио и плату. Др Милан Јовановић радио је у Херцег-Новоме око двије године. На расписани конкурс за општинског љекара вијећници су октобра 1877. године обавијештени да се нико није јавио, па је одлучено да се уз поновни оглас о мјесту општинског љекара објави да плата износи 1000 форинти. На поновни конкурс јавили су се доктори Никола Самоход из Хвара, Коста Андрејевић из Панчева и Фердо Вернице из Стона. Одлучено је да се позове др К. Андрејевић, а ако он одустане, онда др Н. Самоход. На проблеме око рада љекара наилази се поново на сједници Вијећа 30. априла 1882. године, гдје је расправљано о предлогу општинског Управитељства да се запосли љекар и да се повећа плата, а снизе надокнаде за љекарске услуге. Вијећник Корнер је предложио плату од 800 форинти, али је прихваћен предлог Управитељства да она износи 700 форинти, иако је вијећник Корнер условио свој предлог оставком на мјесто присједника (потпредсједник). Највјероватније је да је тада општински љекар био Јован Модлитба, јер у одговору Поглаварству Котор општинска администрација 21. октобра 1885. године јавља да овај општински љекар има плату 700 форинти. Тада је изгласан и цјеновник љекарских услуга. На сједници Вијећа маја 1897. године констатовано је да је било много појава болести, па су одлучили да поред доктора Јована Модлитбе изаберу и доктора Славомира Рајовића и да обојици буде плата по 700, а не као до тада 600 форинти. Плата једног од њих теретила је расходе Херцег-Новога (града), а за другога се требала исплаћивати на терет „заједнице“ - значи читаве општине.

Пета тачка на овој сједници одређивала је цјеновник за љекарске посјете. Управитељство је предложило цјеновник за пристојбине љекарских посјета у околину ове општине и то без превоза“ т.ј. да љекар има сам водити бригу и о свом трошку обезбиједити превоз „коњем, барком или колима.“ Предлог је једногласно прихваћен, па се за посјете љекара у граду требало плаћати 40, а на Топлој до Пандурице, Савини и Србини 60 новчића. За посјет на Бајер, Чела и кућама Тушупа, као и оближњим кућама 80 новчића. Становници Зеленике за ову сврху морали су издвојити 1,5 форинту, а становници Пода, Кута, Накићеновића, Ожеговића, Марића и Кумбора 2 форинте. Посјета болеснику у Ратишевини,

Требесину, Сушћепану, Сасовићима, Пресједи, Глоговику, Рујеву и Баошићима износила је 2,5 форинте. Ако би лекар посјетио болесника у Мојдежу, Каменоме, Ластви, Обалици и Бијелој могао је наплатити 3 форинте, док је посјету у Мокринама, Жлијибима, Јошици и Каменари-ма наплаћивао 3,5 форинте, према изгласаном цјеновнику. Ове цијене за љекарске посјете биле су нешто веће од цијена донесених 1882. године. На сједници Вијећа 1895. године изнесено је да се народ жали на рад љекара и примаља (бабица) са захтјевом да им се да отказ. Расправа је текла уз вику и препирку, па су многи напустили сједницу, која је због тога и прекинута. Због смрти др Ј. Модлитбе (вјероватно у прољеће 1898. године) општинско вијеће је у јуну 1898. одлучило да се распише „натјечај“ за љекара, уз годишњу плату од 1000 форинти. Тада су се на конкурс јавили др С. Рајовић и др Вотчека Рехаме из Чешке. Примљен је др С. Рајовић који је већ радио као љекар, вјероватно због болести и смрти др Ј. Молитбе, привремено, до расписивања конкурса. Октобра 1900. године предлагано је да у херцеговској општини треба да раде два љекара, јер један не може обилазити сва насеља па има доста негативних примједби становништва. Вијећник Милош Поповић сматрао је да су у датом времену потребна два љекара због радова на изградњи жељезничке пруге. Јово Вуковић, вијећник из Бијеле је сматрао да је народ задовољан радом и једног љекара те да није потребан још један. На крају је одлучено да раде два љекара. Идуће године, поред др Славомира Рајовића, склопљен је уговор са др Ђорђем Марићем, који је до тада службовао по Далмацији и на Цетињу. Са др Ђ. Марићем како су вијећници били обавјештени, у фебруару 1901. године био је склопљен уговор и договорено је било да се исти да на увид општинским лијечницима, да дају евентуално своје примједбе или допуне. Обојици љекара одређена је годишња плата од 1600 круна. Општинско управитељство на сједници 3. јуна 1904. године расправљало је о захтјеву др Ђ. Марића да му се повиси плата и изврши „уплата за мировину“. Предложено је општинском Вијећу да се не повећава плата, с обзиром да има редовне приходе и од „блудничке куће“ (јавна кућа гдје је вршио, према тадашњим прописима, редовне прегледе), затим од прегледа меса, од лијечења особља запосленог на жељезници, као и друге приходе, као и повећане приходе од љекарских услуга. Наиме, поред до тада обављаних услуга обављао је и визите које је раније вршио покојни доктор Рајовић. Вијећу је предложено да др Марић сам побире приходе од блудничке куће, као и од „комарде“- клаонице и да му се допусти да врши лијечничке послове за особље жељезнице. Поред тога одлучено је да му се уплаћује у пензиони фонд. Преглед меса (заклану стоку морао је прегледати љекар, који би печатом овјеравао да се може продавати) у граду

морао је обављати бесплатно, а ако је то радио ван града, могао је наплатити као за преглед „чељадета“. На истој сједници одређена је једнократна помоћ „једном заувјек“ удовици др Рајевића у износу од 200 круна. На поменутој сједници априла 1901. године усвојени су предлози вијећника Јова Вуковића које је подржао и вијећник Злоковић да се снизе неке „пристојбе“ за љекарске услуге. Тада је у цјеновник унесена и тарифа о прегледу блудница која је износила 2 круне. Такођер је прихваћен предлог да, ако се љекар налази у одређеном насељу и обави више визита, да не може наплаћивати свакоме појединачно болеснику како је одређено било цјеновником, већ само 2 круне од визите. Јануара 1905. године на сједници општинског Вијећа именован је за општинског лијечника, поред др Марића, др Јосип Такони из Сплита који је био на служби у Пучишћу, са годишњом платом од 1600 круна и правом на пензију јер је једини конкурисао пошто је др Шантић повукао поднијету молбу. Др Такони је ступио на дужност 1. фебруара, а већ 6. априла Вијеће је прихватило његову оставку, јер је изјавио да му из здравствених разлога није могуће обилазити села. Тада је одлучено да се тек послје шест мјесеци постави стални љекар, јер општина мора издвајати 30% на плату другог љекара „за мировинску закладу“. Јуна исте године Управитељство је одлучило да телеграфски одговори др Пају Матићу, о коме су имали веома позитивна сазнања, да се именује на дужност љекара привремено, од 1. јула.³ На сједници Вијећа ово именовање је прихваћено и одлучено да, ако др Матић тада преузме посао, одобриће му се 4 недеље одсуства. Управитељство је др Ћ. Марићу и фебруара 1913. године одобрило 3 недеље одсуства да може отићи у Црну Гору и придружити се раду Црвеног крста. О постављању још једног љекара расправљало је Вијеће крајем 1908. године и одлучило да се распише конкурс. Априла идуће године, по том конкурсџу расправљано је о једином кандидату, др Антуну Шантићу, и одлучено да се поново распише конкурс, јер нијесу имали поближе податке о овом кандидату, као и да се конкурс објави у „Српском гласу“, „Објавитељу Далматинском“ и „Дубровнику“. Да ли је овај конкурс објављен и примљен неки љекар, из записника општинске управе не може се закључити, сем што се зна да је крајем 1913. године одлучено да се распише конкурс за помоћног лијечника који би лијечио „опћинаре“ (становништво), а др Ћ. Марић би и даље радио на „општинско-полицијским пасошима“, што наводи на закључак да је све ове године радио само један љекар. Предвиђено је било

³ На идућој сједници Вијеће је донијело одлуку да се ново примљени лијечници именују привремено на шест мјесеци док општинска управа и лијечник не буду обостра-но задовољни постигнутим договором и радом

да ново примљени љекар станује на потезу од Кумбора до Каменара, па кад одреди мјесто становања, тада би Управитељство са представницима тих насеља договорио накнаде за лијечење. Још у јулу исте године др Веселин Мрђен је поднио молбу на мјесто другог општинског лијечника, али су Вијећници констатовали да га не могу примити без конкурса. Тада су одлучили да другом лијечнику стално мјесто боравка буде у Бијелој.

Долазе тешке године балканских и године Првог свјетског рата, одлазак у добровољце или принудна регрутација од стране аустроугарске власти, оставка начелника Јефта Гојковића и његова интернација на Мамули, а затим конфинација. Иста судбина задесила је одређени број виђенијих људи: Мирка Комненовића, Сава Накићеновића, али и многе друге истинске родољубе. Тада долази до затварања и престанка рада многих просвјетно-културних и других националних друштава. Пред општинску управу нашли су се нови и веома тешки проблеми постављени од стране ригорозне аустроугарске власти, а требало је рјешавати и бројне егзистенцијалне проблеме становништва – проблем исхране, јер је због ратних прилика, мобилизације и погибије, прије свега, хранитеља породица, пољопривредна производња била веома слаба, а и оно што је село производило већи дио би био реквизиран за војску. Поред тога јавио се и проблем збрињавања ратне сирочади, ратних инвалида, болести.

Према расположивим подацима у току ратних година радио је и даље само др Марић, који је 1919. године именован за котарског лијечника у Дубровнику. На сједници Управитељства од 28. априла 1919. године одлучено је да се приликом одласка др Ћ. Марићу изда „свједожба“ о његовом службовању и похвала за редовно вршење службе. На истој сједници привремено је именован др Веселин Мрђен.

У периоду друге аустријске, односно аустроугарске владавине 1816. до 1918. године (није довољно истражен период од тридесетих до седамдесетих година 19. вијека) подаци казују да су сљедећи љекари бринули и лијечили становнике херцеговског краја: већ помињани Александар Горакућа, који је према једном податку 36 година обављао ову дужност, Марко Ђонових, Терети, Јуришић, Милан Јовановић (1875-1876), Јован Модлитба, Славомир Рајовић (1897-1904), Ђорђе Марић (1901-1919), Јосип Такони (само 2-3 мјесеца) и веома кратко др Матић који је замјењивао др Ћ. Марића, док је овај био на одсуству. За ове љекара многи подаци недостају, као година и мјесто рођења, мјесто школовања, мјеста службовања, година смрти и други. Покушају да подацима са којима располажемо, бар донекле прикажемо здравствене после-

нике овога краја и као личности и као љекаре који су поменути а радили су првих и задњих деценија 19. и прве двије деценије 20. вијека.

О породици Горакућа која је била позната у Херцег-Новоме у току владавине Млетачке Републике, било је већ говора, а о Тоновићима биће ријечи касније као власницима апотеке. Др Јован Модлитба је по националности био Чех, католик, војни хирург у аустријској војсци. Оженио се Топљанком Милицом Комненовић 1871. године. Брачним уговором изразио је жељу да се дјеца рођена у овом браку крсте и васпитавају у мајчиној православној вјери, што је и извршено. Његов синовац бесплатно је 1909. године изградио пројекат за хотел „Боку“, за успомену на свога стрица. Др Милан Јовановић, био је и књижевник, а у Херцег-Новоме је, поред дужности љекара, предавао српски, француски и њемачки језик и калиграфију у Српској морепловској школи у Србини током 1875. и 1876. године. У вријеме Херцеговачког устанка организовао је у овом граду болницу за рањенике. Књижевник Симо Матавуљ који је с њим радио у поменутој школи и дружио се, о њему је записао: „Доктор, енциклопедиста, музикалан и рођен козер, бијаше душа сијела.“ Описао је и његов физички изглед, шале на рачун његовог остарјелог коња са којим је ишао у визите по селима, његову нарав, веома добро познавање француског језика, а помиње и његову супругу. Нови је за др М. Јовановића био „мала Фиренца“. У Историјском архиву Котора, у збирци докумената политичких странака налази се архивска грађа која је откупљена од насљедника др Ђорђа Марића, у којој су документи везани за рад Српске народне странке у Херцег-Новоме из 1903. до 1908. године (94 докумената), један из 1914. и два из 1916. године. Из регеста се може закључити да је др Марић био секретар Мјесног одбора те странке у Херцег-Новоме и члан управног одбора у Дубровнику, као више инстанце те странке, и да је био веома активан нарочито у 1906. години када су вођени разговори о сарадњи са Хрватском странком у Далмацији, као и за вријеме избора 1907. године за представника Боке Которске у Царевинском вијећу у Бечу. Водио је веома живу кореспонденцију са значајним политичким личностима тога времена. Поред бављења политичко друштвеним радом, др Ђ. Марић је био и савјестан љекар што нам потврђује садржај текста објављеног у „Гласу Бока“ бр. 50 из 1908. године, који гласи: „Високоученом господину Др Ђорђу Марићу, Ерцегнови. Приликом дуге и тешке болести мога синчића Владимира, нијесте жалили труда, употребивши своје дубоко знање и искуство, избависте га од очите смрти, која је над њим лебдила; а приликом тако исто тешке болести моје супруге Олге сачувасте мојој ше-стеро нејакој дјечици милу мајку; с тога немогући довољно исплатити Ваш труд, примите овим путем моју Дубоку благодарност уз топлу же-

љу да Вам свемогући Господ у свему намири. Топла, код Ерцеговога, 23. децембра 1908. Марко Станишић, парох каменски.⁴

У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевини Југославији, у чијем је саставу била и Бока Которска, па до Другог свјетског рата, друштвени живот, па и здравство као његов дио, није достигао завидан напредак, те многе добре идеје и покушаји нису остварени. Треба имати у виду да је требало времена да се санирају последице рата, затим, да овај крај није имао природних и материјалних предуслова за развој знатне пољопривредне производње уз употребу примитивних средстава за рад и због слабе примјене аграрних мјера. Највећи број становника били су земљорадници и сточари. Један број се бавио поморством које није доносило знатне приходе као њиховим прецима. Море је било и извор прихода рибарима из приобалних насеља, који такођер нијесу могли лагодно живјети од свога тешког рада. Трговина је била доста добро развијена и одликовала се, сем два три изузетка, малим трговачким радњама. Развој туризма у свијету одразио се и на овај крај па се може рећи да је највећи развој у овом периоду постигнут у овој грани привреде, посебно ако се мјери бројем изграђених хотела и отворених угоститељских радњи и повећањем броја приватних издаваоца соба гостима како су се тада називали туристи. Један број Завода за социјално осигурање почиње да упућује своје осигуранике на климатско лијечење. Све бројније екскурзије посјећују овај град и крај, а биљежи се и прва клица конгресног туризма. У херцеговској општини био је, и током 19. вијека, па и у овом периоду, стационаран знатан број војске. Већина официрског кадра живјела је са својим породицама, или као самци, у приватном смјештају, имајући редовне приходе који су били изнад тадашњег просјека, зависно од ранга који су заузимали у војсци.

⁴ АХ ОХ списи 1816,276,286-287,526,556,617; 1817. 62,144,430,353,366; Записници опћинског Вијећа 10.08.1874, 26.10.и 20.12 1877, 30.04.1882,21.08,1895,23.05.1897 ,27.11.1898, 29.10.1900,18.04. 1901,10.11.1904,12.01.6.04 и 4.07.1905, 13.07 и 9.12.1913; Записници опћинског Управитељства:3.06. и 3.12.1904,21.06.1905,17.06 1909,15.02.и 06.1913; списи 1885,692; Д.Радојичић, Крајина новска у судару свјетова, Београд, 1994, стр. 153-168; Ђ. Миловић, Становништво Топле у другој половини 18. вијека, Зборник Бока 4, Херцег Нови, 1972, стр. 82,86,89; С. Мијушковић, Дјеловање поморско здравствених установа у Боки Которској, Историјски записи, Титоград, 1963, св. 2. стр. 292-293; М. Ш. Милошевић, Лазарети на црногорском приморју, Годишњак Поморског музеја Котор, Котор, 1959, стр. 57-65; С. Матавуљ, Биљешке једног писца, Цетиње, 1975, стр. 46,52,53,60,62; М. Црнић Пејовић, Смјешани бракови, Гласник Етнографског института САН-у, Београд 2000, стр. 129; Водич кроз архивску грађу Историјског архива Котор, Котор, 1977, стр. 338-343.

Овдје треба уврстити и љекаре и друго особље Војне болнице у Мељинама. Поред њих, малобројни државни чиновници – судије и судски службеници, службеници царине, наставно особље, неколико општинских службеника, припадали су оном дијелу становника којима су била загарантована редовна мјесечна примања, без обзира на њихову висину.

У релативно кратком времену, између два свјетска рата, општинска управа је и даље била дужна да води бригу о здрављу својих становника и да обезбједи плате за љекаре и бабице. Из напред изложеног, сазнали смо да је веома често за читав терен општине радио само један љекар, што се наставило и у овом периду. По одласку др Ђорђа Марића у Дубровник 1919. године, на сједници Вијећа децембра мјесеца на предлог Управитељства, именован је за сталног лијечника др Веселин Мрђен са годишњом платом од 3200 круна и петогодишњим додацима од 400 круна и правом на пензију, на основу закона од 28. фебруара 1889. године и измјене истога из 1910. године. В. Мрђен је рођен у Котору 1875, а умро у Херцег-Новоме 1934. године и сахрањен у породичној гробници код цркве на Топлој. „Глас Боке“ у броју 101. од 28. 11. обавијестио је читаоце да је 28. октобра умро др Веселин Мрђен „не оставши ни куле ни палате“, а да је сахрани присуствовала чета војника која је почасним плотуном одала почаст резервном официру, затим соколи бившем старјешини, хор Светога Саве, војна и соколска музика и велики број угледника и грађана, уз више свештеника. У цркви се говором опростио од покојника свештеник Богољуб Милошевић, затим у име општине и народа овога краја Душан Поповић, вијећник и директор гимназије, а на гробу у име сокола Јово Секуловић. Др Веселин је обављао службу већ од 1. маја 1919. године као привремени љекар због одласка јединог љекара др Ђ. Марића. Из увјерења које је општинска управа издала др В. Мрђену 1927. године, сазнаје се да је од 1913. године био љекар општине Луштице и да је већ почетком Првог свјетског рата мобиласан у аустроугарску војску гдје је био трупни љекар. У току рада, као општински љекар у Херцег-Новоме, радио је и у Диспанзеру за плућне болести и у Санаторијуму сверуског земаљског савеза. Супруга др Мрђена била је Аустријанка, а нашли су се као још један број наших људи у ратном вихору. Имали су и кћерку која је умрла млада, као и један од тројице синова. Старији син Стево био је такођер љекар, којега је Градско вијеће одмах по смрти оца примило као привременог љекара, а за градског љекара именовало фебруара 1935. године, како је објављено у броју 113. „Гласа Боке“ од 16. фебруара те године. Мјесец дана по именовану могла се прочитати у „Гласу Боке“ од 16. марта, захвалност др Стевану за његов савјестан рад која гласи: „Захвалност Вицокученом Господину дру. Стевану Мрђену, општинског љекару, Хер-

цегнови. Приликом веома тешког порођаја моје супруге Данице спасили сте од очите смрти новорођеног сина ми, најтоплије захваљујем Господине Докторе као и дипломираној примаљи гђи Јованки Манојловић која је помагала при овом тешком порођају. Херцегови, 12. 03. 1935. Видак Јанчић.“ У истом гласилу објављено је у броју 95 од 29. септембра 1934. године да је др С. Мрђен се вјерио са Цвијетом Љубибратић, кћерком сенатора и националног радника др Саве бившег народног посланика и председника „Просвјете“ у Сарајеву. (У другом браку имао је кћерку Милкицу, а супруга му је била лекар специјалиста). Породица др Веселина је становала у црквеној кући цркве Св. Арханђела Михаила на данашњем Тргу Херцега Стјепана, гдје је била и ординација доктора Веселина, а касније његовог сина Стева. Супруга др Веселина, Марија била је члан Кола српских сестара и активно је учествовала и у многим другим друштвеним догађањима које су организовале жене Херцег-Новога. Цијела породица била је привржена Пливачко-ватерполо клубу „Јадран“. Др В. Мрђен био је један од организатора Веслачко једрили-чарског клуба „Јадран“ који је имао и пливачку секцију. Када је 1926. године основан Пливачко-ватерполо клуб истога назива, изабран је био за првог председника овога клуба. Син Стеван учествовао је у пливачким такмичењима и био међу првим ватерполистима, а касније, извјесно вријеме, лекар клуба. Син Јово се, такођер, неколико година такмичио као пливач, али прерана смрт га је у томе прекинула. Најдуже се, од 1929. до рата, као врсни пливач и ватерполиста, такмичио у „Јадрану“ син Ђуро који је по повратку из партизана био активни спортски радник у Херцег-Новоме, а једно вријеме и члан Пливачког савеза Југославије. Умро је у Београду 1969. године гдје је радио као помоћник савезног јавног тужиоца. Интресантна је једна догодовштина: на првој ватерполо утакмици у херцеговском крају која је одиграна у Ђеновићима 1926. године између два херцеговска клуба и на којој је судио морнарички официр Иван Хавел, било је доста расправе са играчима и публиком, јер су правила игре била још недовољно позната. У тој ситуацији мајка ватерполисте Стевана Мрђена кишобраном је приморала судију да призна нерегулисан гол. Мора се рећи да би екипа „Бијела вила“ у којој је играо њен син и без признавања тог гола била побједник, јер је утакмица завршила резултатом 4:2 у корист „Бијеле виле“. На ванредној скупштини „Јадранске страже „одржаној у Херцег Новоме 1931. године др В. Мрђен био је изабран за председника.

Становници Зеленике и Кумбора обратили су се 1924. године Општинској управи, уз потписе тридесет три домаћина, тражећи да се за послѣ још један општински лекар, поред постојећег др В. Мрђена, јер су и некада радила два општинска лекара. У свом захтјеву предложили

су да се новопостављени љекар настани на потезу од Мељина до Баошића и да не треба да га плаћа општина, већ да сам наплаћује лијечничке услуге. Предложили су да то буде др Александар Садовски који је тада живио на Прчању. Општинска управа је прихватила предлог о постављању још једног општинског љекара, па је, вјероватно, расписала конкурс, или предходно контактирала неке љекаре, јер је др Вуко Јовановић из Дубровника обавијестио општинску управу да не може преузети службу општинског лијечника, јер је постављен за лијечника у шибенској болници. Истовремено је јавио да је разговарао са више колега, али да нико није заинтересован за то мјесто. О овоме је општинска администрација обавијестила кнезове Бијеле, Баошића, Јошице, Крушевица, Ђеновића и Кумбора, а да они о томе обавијесте своје „сељане“. Прихваћен је напред наведени предлог домаћина Зеленике и Кумбора, па је тражено одобрење за рад др Садовског од Среског Поглаварства Котор које је дало позитиван одговор, уз одобрење Министарства здравља да др А. Садовски може вршити приватну љекарску праксу. Општина је тада сачинила уговор са др А. Садовским о обављању љекарске праксе хонорарно, што је значило да му није била одређена стална мјесечна плата, већ је наплаћивао обављене прегледе болесника. Уговор од 17. јануара 1925. године између предсједника општине Уроша Мандића и присједника Едуарда Сагера и Марка Ђиловића, с једне и др Александра Садовског с друге стране, имао је седам тачака из којих се сазнаје да је општинска управа именовала, својим рјешењем бр. 3222 од 14. новембра 1924. године „надопуњујући закључак“ од 18. августа исте године, др А. Садовског „за другог привременог општинског лијечника за општину Ерцегнови и то без хонорара.“ Министарство здравља, рјешењем бр. 53624 од 31. децембра 1924. године, издало је „месно право приватне љекарске праксе.“ Његово стално мјесто пребивалишта било би у „Мељинама пут Баошића“. За преглед болесника у „амбулаторију“ могао је наплатити 30 динара, а за посјет ван амбуланте уз 30 динара одобрено му је да наплаћује и километражу о чему је требало да се договори са општинском управом. Онај који је позивао љекара морао му је набавити превозно средство, а за сиромашне обезбјеђивала их је Општина. „За употребу утенсилија лијечник је властан одмјерити хонорар“. Уговор је потписао предсједник и два подпредсједника општине и др А. Садовски, а овјерен је печатом општине и потврђен од стране Краљевске Среске испоставе 25. фебруара 1925. године уз њен печат, а априла 1925. године одобрило га је и Министарство здравља у Београду. Општинска управа 18. фебруара 1926. године упутила је др А. Садовском лијечничке тарифе којих се морао „најстроже држати“. Тако за преглед у „амбулаторијуму“ тарифа је износила 30 динара како је и на-

ведено у уговору. За посјету у Обалици, Рујеву, Крушевицама (мисли се на Бијелске, прим аутора), Мокринама и Жлијибима плаћало се 200 динара, а за посјет Мојдежу, Бијелој, Јошици и Ластви 160 динара. Десет динара мање плаћало се за посјет Баошићима и Каменарима. а још десет мање за Пресјеку, Кочетановиће, Куте и Песториће. Ако је лекар обилазио болесника у Ђеновићима, Ратишевини, Требесину или Сасовићима, могао је наплатити визиту 120 динара, а двадесет динара мање ако је болесник живио у дијелу Кута – Накићеновића, Ожеговића и Марића, или у Сушћепану. Тарифа је износила 80 динара, а за кућну посјету болеснику који је живио на Подима, Игалу и Кумбору и за оне на Савини, Зеленици, Херцег-Новоме, Челима и Топлој 60 динара. Тарифа за визиту болеснику у Србини износила је 50, а за Мељине 40 динара. За ноћне посјете плаћало се још 50% од наведених тарифа. Из наведеног се види да је др А. Сандовски могао пружати љекарске услуге на читавој територији херцеговске општине. Мјештани села Кута дали су примједбу на овај цјеновник, тврдећи да од Мељина, гдје је др А. Сандовски становао, до горњег дијела Кута (Обалица и Рујево) има свега 6 километара а тарифа је 200 динара, а за Мојдеж који је удаљен најмање 12 км, тарифа је 160 динара. Нема назнаке да је примједба Кућана прихваћена. Прописана висина наплате др А. Садовском није доносила приходе потребне за живот, па се у вези тога обратио општинској управи 23. јула 1927. године наводећи да не прима плату и да лијечи поред „платних болесника и сиротињу“, али да се од тога не може издржавати. Одговорено му је да ће то општинска управа узети у обзир у 1928. години. Највјероватније је немаштина становника којима су биле скупе одређене љекарске тарифе била узрок да др А. Садовски није имао довољан број пацијената, па се поново 1928. године обратио молбом општинској управи да му одреди сталну мјесечну плату наглашавајући да ради од 1924. године и да је много сиротиње бесплатно лијечио. Не зна се како је ријешена ова молба. Зашто је општинска управа на својој сједници јуна мјесеца 1926. године закључила да се позове Петар Радовић из Бијеле са којим је договорено да изда стан од осам соба др Богосављевићу, да би се о томе склопио уговор, и да ли је овај лекар, и када примљен за општинског љекара, за сада немам одговор.

О раду љекара али и других здравствених радника који су били под надзором општинске управе расправљало се на сједницама општинске управе. Крајем 1930. године вијећнику Марку Косићу са Мокрина умрло је троје дјецe од шарлаха. На сједници Вијећа 3. децембра те године он је обавјестио вијећнике да др В. Мрђен није поново дошао сутрадан, како је обећао, да поново обиђе његову болесну жену и дјецу који су боловали од шарлаха, већ након 36 сати, и то на позив начелни-

ка. М. Косић је због тога био принуђен да позове љекара др Вагнера са Груде (Конавли) који му је наплатио знатно мање него др В. Мрђен. Тако је др Вагнер за преглед шест особа наплатио 220 динара, а др В. Мрђен за преглед три особе и три ињекције 940 динара. М. Косић је изнио да има сазнање да ињекције коштају 204 динара. На сједници је тада, према сачињеном записнику, „изјава г. М. Косића изазвала мучан утисак на све присутне, пак је Вијеће након одуже дискусије наредило општинској управи да о овоме поведе рачуна и оштро упозори др Мрђена“, и да он, али и други лијечник уколико су спријечени да на вријеме посјете болесника, упуте га код најближег љекара, јер „опћински љекари се немају осврћати чији је који рајон већ кад су позвати имају се позиву и одазвати“.

Општинско Управитељство на сједници 6. априла 1934. године одлучило је да др Стево Мрђен може замјењивати свога оца др Веселина без накнаде. Др С. Мрђен је рођен у Херцег-Новоме 1908. године, гдје је живио и радио све до своје смрти 1967. године, а сахрањен је у породичној гробници на Топлој. Сјећам се прича да је био до тада најмлађи дипломирани љекар на Медицинском факултету у Београду. Немам тачних података када је постављен за сталног градског љекара, вјероватно 1934. када му је умро отац или идуће године. До 1943. године помаже, а од тада активно учествује у народноослободилачкој борби. Супруга др С. Мрђена је такођер љекар специјалиста.

Брачни пар др Светозар Живојновић и др Милена Бубало Живојновић настанили су се у прољеће 1934. године у Херцег-Новом. Др С. Живојновић радио је као општински љекар задужен за здравствену службу у граду и у Државном диспанзеру за туберкулозу у Херцег-Новоме и као љекар Окружне Благајне. Његовом заслугом, уз помоћ Градског поглаварства од 21. до 26. маја 1938. године одржан је у Херцег-Новоме Четврти југословенски конгрес против туберкулозе на коме је учествовало 76 љекара из читаве земље - професора универзитета из Београда, Загреба и Љубљане, управника санаторијума, болница, антитуберкулозних диспанзера и других специјалиста за туберкулозу. Конгрес је одржан у дворани „Соколане“ (приземље данашње Градске кафане). Секретар Одбора за организовање конгреса био је др С. Живојновић. Градско поглаварство огласом се обратило грађанима да подрже конгрес, наглашавајући његов значај и да гостољубиво дочекају учеснике конгреса. Тема овога скупа била је посвећена једној од најтежих и најраспрострањенијих болести тога времена чије су жртве прије свега били млади људи. Велики број грађана био је ангажован на организацији Конгреса, па је поред осталог учеснике дочекивала, на возовима и бродовима, група од пет грађана која би их испраћала до хотела. Власници угости-

тељских радњи и трговци из Херцег-Новога и Зеленике дали су готово исту суму новца колико је дало Министарство здравља. Овај први Конгрес, односно научни скуп у Херцег-Новоме и први скуп еминентних и бројних љекара, био је и прва клица будућег конгресног туризма, али и потврда о свијести грађана о значају овог скупа, што показује добру припрему и организацију. Одмах по доласку у овај крај др С. Живојновић изабран је био за првог предсједника Планинарско-смучарског друштва „Субра“ и остао је на тој функцији све до рата. Др Милена Живојновић, специјалиста офталмолог добила је мјесто шефа одељења за очне болести у Војној болници Мељине. Током 1939. године у неколико бројева, међу осталима и у броју 326 „Гласа Боке“ објављен је оглас да др Милена Бубало Живојновић, специјалиста за очне болести, ординира у Котору сваке суботе од 11 до 19 а недјељом од 8 до 11 часова у амбуланти Окружног уреда за осигурање радника. Др С. Живојновић родио се у угледној породици у Сомбору 1899. године, завршио гимназију у Новом Саду, а медицину студирао у Загребу, Прагу, Бечу и Грацу. Током студија тешко је оболио на оба ока, што је оставило посљедице на његов вид. Прије доласка у Херцег-Нови радио је као стажиста у Новом Саду, а затим као љекар у два села у близини Панчева. Др Милена Бубало рођена је у Дубровнику (унука дугогодишњег херцеговског начелника Јефта Гојковића). Средње образовање стекла је у Дјевојачком институту на Цетињу и гимназији у Загребу - у Српском интернату. На студијама медицине у Грацу упознаје колегу С. Живојновић са којим склапа брак у којем добијају кћерку и сина. Током италијанске окупације (1941-1943. године) др С. Живојновић помаже љековима и медицинским инструментима партизанским борцима. По доласку њемачке војске у Боку, он са породицом одлази на Цетиње. Септембра 1944. године прикључује се са породицом Народноослободилачком покрету. Због болести, више од годину дана не ради, а затим од 1946. до 1949. године ради као љекар на Грудима у Коначима. У веома тешким условима 1949. године започео је „са ледине“ стварање „Јадранског природног лијечилишта“ у Игалу које је основано по одлуци Народне Скупштине Црне Горе 30. августа 1949. године. Оснивач и дугогодишњи директор ове институције, др С. Живојновић био је неуморни радник, чијом се заслугом ова установа интензивно развијала, стекла углед и постала позната у многим земљама и ван Европе. Он се ангажовао и на цјелокупни развој Игала, насеља које се развило захваљујући Бањи како ову установу народ најчешће назива, настојећи да Здравственом центру, као дијелу Игала, али и Игаланима који су животно везани за ову установу планира будући развој, уз сврсисходна урбанистичка рјешења. Не слажући се са, по његовом мишљењу, погрешним урбанистичким планирањем и градњом у Игалу, што је

вријеме доказало, др С. Живојновић дао је оставку и отишао у превремену пензију. Умро је у Херцег-Новоме и сахрањен, по својој жељи, изнад Игала код цркве на Сушћепану. Примаријус др С. Живојновић први је 1964. године примио Октобарску награду Херцег-Новога. Одликован је и Орденом Републике са сребрним вијенцем и Орденом рада другога реда. Реља Живојновић, син брачног пара љекара Живојновића, специјализирао је офталмологију и једно вријеме радио у Војној болници Мељине. Данас као пензионер живи повремено у својој кући у Херцег-Новоме а повремено и у иностранству гдје је деценијама радио и постигао веома запажене успјехе у својој струци.

Пресељењем из Сарајева у Херцег-Нови 1935. године др Михаила Бабовића, здравствена служба херцегновског краја је осавременењена, јер је у својој амбуланти посједовао и „рендген апарат са дијаметријом високе френквенције и кварц лампу ултра црвених зрака“. Ординирао је и у свом стану на Топлој бр. 20 (зграда задужбине Дуковић). Прегледе „рендген зрацима“ и другим инструментима вршио је сваки дан од 18 до 21 час, а сриједом и суботом од 17 до 20 часова, јер је у то вријеме било у граду електричне струје из градске централе, како казује објављен оглас у „Гласу Бока“ 28. априла 1935. године. Послије неколико година, највјероватније 1938, напустио је Херцег-Нови, јер због немаштине становништва није имао довољно пацијената, па, према томе, ни зараде. Настанио се у Београду гдје је и умро шездесетих година 20. вијека. Остао је везан за Херцег Нови јер је посједовао плац на Топлој, па је љети долазио у овај град и обилазио своје воћке на плацу. Дио плаца је продат и на њему се налази кућа књижевника Ива Андрића. Кћерка др М. Бабовића, такођер љекар-гинеколог (син му је умро као младић) на остатку плаца саградила је кућу у којој још увијек повремено борави. Из „Гласа Боке“ сазнајемо на основу огласа да је специјалиста и „оператор“ за болести грла, носа и уха др Ђорђе Марковић ординирао још само 1. септембра 1937. године у Херцег-Новоме у улици краља Петра 21. преко пута „Народног дома“ од 11. часова прије подне до 1. час послје подне и то споразумно. Обавјештава да врши операције крајника и остале интервенције у својој ординацији. Оглас је објављен 14. августа. Остаје непознато од када и да ли је то био привремени или стални прекид рада овога љекара у Херцег Новоме. Из истог гласила од маја 1940. године сазнајемо да је из Бијеле одселио срески љекар др Богосављевић који је више година службовао на херцегновској ривијери и да је на његово мјесто именован др Вуко Иветић који посједује рендген апарат, а родом је био из Грбља. „Глас Боке“ у броју 408 од 8. фебруара 1941. године објавио је оглас да др Боривоје Хрњичек, специјалиста за

кожне и венеричне болести ординира у вили „Ривијера“ у Херцег-Ново-ме од 13:00 до 15:00 и од 18:00 до 20:00 часова.

Да је економско стање великог броја становника у овом периоду било тешко казује и податак да је 1936. године од половине јануара до 1. маја у Херцег-Ново-ме радила Народна кухиња коју је организовао одбор од изабране групе грађана. Кухиња је радила захваљујући помоћи грађана и трговаца Новог и Зеленике новчаним прилозима или у храни. Дневно се издавало преко 70 „добрих ручкова гладним и незапосленим“.

Од превентивних мјера најзаступљенија је била редовна брига о вакцинисању дјецe против богиња - „навртање краста“ како се тада говорило. Дуги низ година, у другој половини 19. вијека и почетком 20. вијека, о овоме је водио бригу протопрезвитер за херцеговски крај Христифор Ломбардић који је, од потчињених му пароха, сакупљао податке о броју дјецe, а које је требало „цијепити“. Такве је дјецe рођене 1926. која су се требала вакцинисати 1927. године било 254 у херцеговској општини.

Познато је да је у Боки Которској, па и у овом крају, у току друге половине 19. вијека до 1922. године неколико пута било и појава колере - 1866, 1867, 1885 и 1886, 1911. и 1922. године, која је добијала епидемичне размјере. Када је колера харала овим крајевима 1856. године, начелник херцеговске општине Лесо Павковић забиљежио је да болест нарочито у раду изазива панику: „свак ко могаше побјеже ће ко мога кроз Боку и Дубровник“. Може се закључити да је тада колера захватила само овај крај, а вјероватно су је донијели поморци или путници. Зна се да је било и болесника који су боловали од полних болести, које су често преносиле како се тада говорило „жене лаког морала“, али су са тим болестима стизали поморци и економски емигранти који су се послије дужег низа година враћали у завичај. Четрдесетих година 20. вијека, поред других болести, општински љекари су наилазили и на болест која данас односи многе животе. Наводим само два случаја. У једном „исказу о смрти“ из 1931. године наведено је да је узрок смрти „сарцинома гесті“, а 1938. године издато је увјерење од општинског љекара да једна болесница болује од „тумора на врату“ и да јој је потребна операција.

Показатељ здравствене културе једног краја је и школовање њених становника за здравствене раднике. Један од првих школованих љекара послије Првог свјетског рата је др Симо Милошевић рођен у Каменицима 1896. године. Завршио је Медицински факултет у Београду а бројне специјализације у Хамбургу и Паризу. „Глас Боке“ у четири наставка 1937. године објавио је рад др С. Милошевића о заразним боле-

стима. Када је 1940. године објављен лекарски синдикат Југославије др Симо Милошевић је био изабран за предсједника те организације како је објављено у 389 броју „Гласа „Боке“. Радио је до Другог свјетског рата као професор на Медицинском факултету у Београду, када долази у родни крај, гдје се 1941. године прикључује партизанима. Запажено је његово учествовање на Првом конгресу партизанских лекара, а на Првом засједању Антифашистичког вијећа народног ослобођења Југославије изабран је за члана Извршног одбора. Рањен је у офанзиви на Сутијесци, па је заједно са књижевником Иваном Гораном Ковачићем склоњен у кући једног сељака у селу Врбици у близини Фоче, гдје су их открили четници и убили 1943. године. До Другог свјетског рата, према мојем сазнању, Медицински факултет је завршио и Младен Ђоровић са Савине.⁵

Крајем октобра 1820. године, залагањем др мед. Giuseppe dall Oro, у Задру је основана, а идуће године отворена Државна школа за бабице. Течај је трајао пет мјесеци, а настава је извођена на италијанском, али и на „илирском језику“. Познато је да је 1826. године у Херцег-Новоме као бабица радила Catterina Misserich, а да су три бабице радиле у Котору и по једна у Перасту и Будви. Ове бабице, као и оне о којима знамо да су радиле 1829. у Доброти, 1831. у Прчању, 1838. у Столиву, и најзад 1889. године у Тивту школовале су се и дипломирале у Задру. Прва дипломирана бабица помиње се у Котору још 1818. године, а прва школована бабица у Црној Гори дошла је 1837. године из Будве на Цетиње гдје се удала за Ђорђија Стефановића.

Исти поступак као приликом именовања лекара био је предвиђен за именовање општинске примаље-бабице. Крајем 1883. године, због смрти бабице Кате Клисуре, на мјесто бабице пријавиле су се Кате уд.

⁵ АХ ОХ записници опћинског – општинског вијећа 28.04. и 4.12.1919, 3.12.1930, записник општинске управе 1.06.1927, 6.04. 1934; списи 1924,2206, 1925,1335,1567, 1926,3, 1927,734,3738, 1928,2163, 1938,2210; „Јадранска стража“ 1931, бр. 8; Д. Рашовић, Шесдесет година херцеговског „Јадрана“ 1926-1986, стр. 13,16,17,19,23,25,32,35-40, 43, 45,46,47,49,52,58,63,76,87,89,85,208; „Глас Боке“ 1935, бр. 123, 1939, бр.326; Ћ. Мађар, Примаријус др Светозар Живојновић, Зборник Бока 23 Херцег Нови, 2003, стр. 237-253; Д. Рашовић, Планинарско смучарско друштво Субра Херцег Нови, 16, наводи да сачувана документација о овоме Друштву казује да је основано 1932. године и да је први предсједник био др С. Живојновић, што је вјероватно грешка у датуму или је управа овога друштва конституисана 1943. године. АХ Црквени архив Топла, 1931, стр. 147; ОХ 1927, 422, 1938,3375; „Глас Боке“, 1936, бр.72; М. Црнић Пејовић, Колера у Боки, “Бока“, Котор, 1.10.1973; Пали за слободу, Бока Которска 1941-1945 Котор, Тиват, Херцег Нови, 1991, стр. 273

Дерић, Јована звана Јосифа Мишчевић и Анета Ђураш, које су становале у Херцег-Новоме. Општинско Вијеће је послѣ расправе именовало за општинску бабицу Катѡ Дерић и одредило надокнаду од 60 форинти годишње. На велику разлику у платама љекара и бабица утицала је разлика у школској спреми, а вјероватно се при одређивању плата бабицама узимала у обзир и награда којом су бабице биле чашћене од стране саме породице. Кате Дерић се, вјероватно, у међувремену удала јер је на сједници Вијећа 23. маја 1897. године начелник обавијестио вјећнике да је примаља Кате Дерић Томашевић отворила крчму „те води обрт који не одговара њезином позиву па је ради тога општинско Управитељство позвало да остави трговину, или да се захвали на општинској служби али она то није до сада учинила, зато нека Славно Вијеће то ријеши“. Једногласно је одлучено да се поново позове К. Томашевић и да јој се нареди да до краја јуна мјесеца остави крчму или се одрекне мјеста примаље, а ако то не уради да јој се 1. јула да отказ и распише конкурс за другу примаљу. На расписани конкурс поново се јавила К. Томашевић коју је Вијеће ипак поново примило уз услов да не може даље водити и крчму, а ако настави са тим послом онда да се постави Марија Илић из Лепетана. Изгледа да је К. Томашевић био милији или уноснији посао крчмарице, него бабице, па јој је двије године касније Вијеће дало отказ и одлучило да распише поново конкурс за мјесто општинске бабице. Молбу је поднијела само Марија Чикадо рођена Ђапин из Доброте, коју је фебруара 1901. године општинско Управитељство именовало за општинску примаљу, а априла мјесеца је прихватило и Вијеће, јер се сазнало да је вриједна. Одређена јој је била плата од 20 круна мјесечно. Тада је прочитан и цјеновник за „бабичлук“ али се не налази уз записнику и ни једнога за сада нисам пронашла. Четири године касније, Управитељство је предложило Вијећу да се за примаље именују Кате Цврље за Херцег-Нови уз плату од 180 круна на годину и Андријана Вучетић из Баошића, за приобална мјеста од Кумбора до Каменара. Још раније на поменутој сједници Вијећа 1897. године, вијећник Нико Злоковић је сматрао да је потребна једна општинска примаља за приморска мјеста. Начелник је тада предложио да се о томе изјасне сеоски зборови тих насеља, јер је вијећник Вуковић из Бијеле сматрао да не треба, пошто у Бијелој има једна жена која је „свршила прописане науке и обавља свој посао, кад се позове.“ Нажалост, не зна се име ове примаље, а поставља се питање како се она није јављала на расписане конкурсе са квалификацијама које је навео вијећник Вуковић. Вијеће је 1904. године на једној од сједница одлучило да на терену општине Херцег-Нови треба да раде три примаље и у том смислу расписало конкурс. Тада су именоване двије примаље за Херцег-Нови и то Кате Делић Цврље и Ана

Чикадо, са платом по 180 круна годишње и, привремено, Андријана Вучетић пок. Слава из Баошића која је као и до тада била задужена поред Баошића и за насеља Бијелу, Каменаре, Јошицу, Крушевице, Ђеновиће и Кумбор уз плату од 120 круна годишње.

Општинска управа је на сједници одржаној 3. јуна 1926. године одлучила да не разматра молбу Јохане Манојловић за мјесто бабице, док се не распише конкурс. Јохана Манојловић, била је Аустријанка и у рату, као болничарка његовала мобилисаног аустријског војника Манојловић Благоја са Жвиња, за кога се удала и дошла да живи у Херцег Новоме. Или се општинска управа стриктно држала слова закона, или су били неки други разлози, па молбу Ј. Манојловић није ни разматрала. Приликом избора за мјесто бабице маја 1937. године, када се на конкурс јавила и Ј. Манојловић, поред још четири жене које су биле из Рисна, Доброте, Тивта и Ниша, речено је да она ради привремено као општинска бабица од 1. јуна 1936. године, што наводи на закључак да није примљена путем конкурса, јер је конкурс поново расписан 1937. године. Приликом гласања Ј. Манојловић је добила само три гласа, а Ема Љубибратић дванаест, па је она изабрана за општинску бабицу. Послије Другог свјетског рата Ј. Манојловић је на мансарди у кући Лафореста (данас, на једном спрату куће су просторије Туристичке организације Херцег Новога, ул. Ј. Дабовића) примала труднице и обављала порођај и у ту сврху имала једну собу са два кревета. Уколико би оцијенила да треба помоћ љекара, увијек их је позивала. Када је примила прве породиље није ми познато, али посљедња је била септембра 1952. године и њој је испричала да је до тада, радећи као бабица, обавила преко 4.000 порођаја. Хигијенски услови и њега породиља и дјеце били су веома добри, па није било ни једног случаја са лошим посљедицама при порођајима обављених у њеном стану. Задње године живота провела је у родном Грацу код сестре, гдје је умрла и сахрањена.

Упражњено мјесто општинске бабице остало је 1933. године због смрти дотадашње бабице Анђе Николић, па је закључено на општинском Вијећу да по чл. 4. Закона о здравственим општинама да се мора то мјесто попунити, и да се одмах распише конкурс, а плата да износи 500 динара мјесечно. Како је било веома хитно да се обезбиједи друга бабица, то је овлашћена општинска Управа да именује једну од пријављених кандидаткиња, не чекајући на сједницу Вијећа које се није тако често састајало. На идућој сједници Вијећа, послје два мјесеца, сазнаје се да се ниједна бабица није јавила на конкурс, па је одлучено да се конкурс понови и повећа плата на 700. динара и да се поступи као што је раније закључено. На основу тога, десетак дана касније, Управа је именovala за општинску бабицу Јагоду Михајловић, с тим да то постане правоснажно када срески љекар утврди њену способност за вршење те службе, а

на основу поднијетих докумената. Вјероватно је Ј. Михаиловић радила до половине 1936. године, када је привремено била примљена Ј. Манојловић.

Сви порођаји у руралним срединама обављали су се у кући, сем у случају неких компликација, најчешће уз асистенцију неке старије искусне жене из куће или насеља. Свако рурално насеље имало је обично једну жену или више њих које су биле вичне томе послу. У Херцег-Новоме порођај се такођер обављао у кући, најчешће уз асистенцију општинске бабице, чије су се услуге плаћале, па вјероватно сиромашнији становници града нијесу увијек могли платити те услуге. Забиљежено је да је Јагода Миланова Радановић (1900-1988) која је била удата за Крста Марића у Малти (Пријевој), била позната као „сеоска бабица“.⁶

Из једног документа сазнаје се да је од 1914. године у Херцег-Новоме као зубар радио Јосип Бузолић. Општинска управа је на својој сједници од 21. јула 1926. године разматрала његову молбу да му се снизи „такса на обртну дозволу“. Управа није могла удовољити молби јер није била за то надлежна, па је такса остала како је општинско Вијеће раније одредило. Ј. Бузолић је имао приватну ординацију до шездесетих година 20. вијека. Велике заслуге приликом формирања Веслачко једриличарског клуба „Јадран“ 1922. године имао је Ј. Бузолић, који је био и веома активни и дугогодишњи предсједник Пливачко-ватерполо клуба „Јадран“, изабран двије године након оснивања клуба. На ту функцију изабран је још неколико пута, а 1958. године је због својих заслуга за деценијски рад, изабран за доживотног почасног предсједника. Када је 1949. године у Херцег-Новоме основан Пливачки савез Црне Горе Ј. Бузолић је био изабран за једног од два потпредсједника. Његова кћерка Силвија неколико година постизала је запажене резултате као пливачица „Јадрана“.⁷ Лазар Вуковић рођен у Требесину 1913. године као дјечак од 16-17 година, по казивању његовог сина Стојана, започео је праксу код Ј. Бузолића. Осамдесетих година када се због старости Ј.

⁶ Б.М.Берић, В.М.Кусовац, Прве школоване бабице у Боки Которској, Зборник Бока 20.ХерцегНови,1988, стр. 372:Записници општинског вијећа 4.11.1883, 27.11.1898, 29.10.1900, 18.04.1901, 9.10.1908, 8.11.1933, 7.12.1937; записници општинске управе 18.02.1901, 3.07.1926, 30.08.и 19.09.1935; Ј.Н.Влаховић, Пријевој код Херцег Новог, Београд,1997, стр. 362.

⁷ АХ ОХ 1928,2477;записник општинске управе 21.07.1926.Д.Рашовић,Шездесет година херцеговског „Јадрана“ 1926-1928, Херцег Нови, стр. 19,89,94,105,122,135, 41,52

Бузолић преселио у Сплит код кћерке гдје је и умро, Ј. Вуковић је самостално водио ординацију до 1985. године.

Познато је на основу објављеног огласа почетком 1933. године у броју 3 „Гласа Боке“, али и у пет шест наредних бројева, да је радила зубна ординација Лазара Бошковића, која је вршила „лечење, пломбирање и вађење зуба без најмањег бола.“ „Специјалиста за вјештачке зубе. Плаћање у ратама. Сваки дан у кући Познановића у ул. краља Петра бр. 27. У истом гласилу 1937. године Ј. Бошковић је обавјестио да ће отпутовати а 18. септембра јавља да се вратио с пута и да ординора сваког дана од 8 до 12 и од 2 до 7 послје подне.

Априла 1936. године дентиста зубар Лука Рибица из Ђеновића, гдје је имао и ординацију, честитао је у „Гласу Боке“ бр. 117 свим својим пацијентима православни и католички Ускрс.

По подацима са којима располажем, у Херцег-Новоме је од 1813. године радила аптека породице Ђоновић и то је била једина аптека на територији општине до шездесетих година 20. вијека, ако се изузме аптека у Војној болници Мељине. На сједници општинског вијећа 1897. године расправљало се о „љекарни“ (аптека) и „љекаријама“ али се није помињало име власника. Наиме, вијећник Нико Злоковић је поставио питање да ли општина има право да пази на апотеку и љекове, јер да се више пута десило да су љекови промијењени или да не вриједе ништа и да су скупљи него у другим апотекама (не зна се о којим апотекама говори, односно у којим мјестима), па препоручује да се изда налог општинским љекарима да строго пазе рад апотекара и издавање љекова. Треба напоменути да је у то вријеме, па све до половине 20. вијека, а и касније, љекове, углавном, припремао апотекар према рецепту издатом од стране љекара, јер је било веома мало индустријски произведених љекова. Начелник је на примједбу Н. Злоковића изјавио да котарски љекар са општинским љекаром и једним општинским представником прегледају „овдашњу љекарницу, а међу тијем налаже опћинскијем љекарима да пазе на љекове које прописују.“ Просторије апотеке Ђоновића најприје су биле смјештене у згради на тргу Белависта гдје су биле скоро све градске институције. Аптека је 23. јануара 1930. године премјештена у приземље новосаграђене куће Ђоновића (данас државна аптека на Степеништу 28. октобар) и радила је као приватна аптека породице Ђоновић све до конфискације након Другог свјетског рата. На спрату је био стан породице Ђоновић, поред врта богатог биљкама у коме је данас угоститељски објекат „Лазарев врт“. Аптека и њени власници уселили су се у нову зграду на основу дозволе о уселењу коју је

издала Управа Зетске бановине 18. јануара 1930. године бр. 2089. Тада је у овој апотеци као једини апотекар радио, до конфискације, власник Антун–Тонко Ђоновић или шјор Тонко како га је народ најчешће називао. Он је апотеку наслиједио од оца, апотекара Николе Барнаби Ђоновића. По изласку из затвора педесетих година Антун Ђоновић је радио у апотеци на Страдуну у Дубровнику, гдје је стекао и пензију. Неколико година пред смрт живио је у дијелу стана у конфискованој кући у Херцег-Новоме. Сахрањен је у породичној гробници код Цркве св. Ане на Савини. Антун Ђоновић рођен је у Херцег-Новоме. Фармацију је студирао у Грацу, гдје је дипломирао 14. 07. 1914. године. За њега је 1920. године тражено да се ослободи служења војног рока, јер је био једини апотекар у херцеговској општини на 10.000 становника. Предходне године Покрајинска влада у Сплиту (под чију је надлежност тада била Бока Которска) тражила је мишљење од надлежних власти да ли би пожељно било да у Херцег-Новоме отвори апотеку и Јосип Николин Аврамовић. На основу мишљења општинског љекара, одговор је био негативан. Исто питање постављено је и 1938. године од стране Управе Зетске бановине. Марта те године, Краљевски дворски апотекар Mg.Ph. Антун Ђоновић упутио је општинској администрацији односно Градском поглаварству, јер је Херцег-Нови тада имао статус града, пет молби да му се издају увјерења: 1. да на 1,5 километар од Херцеговога постоји Морнарничка болница са апотеком у којој се служе сва војна лица, војни намјештеници и њихове породице – одговор је био потврдан; 2. да му се изда потврда о броју становника у граду и општини – у одговору је наведено да град има 1571. а општина 9817 становника; 3. на питање колико странаца посјети ову општину напомињући у молби да су већина феријалци, или чланови црвеног крста и других удружења и да су средње имућни са скромним средствима, и колико траје сезона општинска администрација је потврдила његове наводе и навела да годишње 3600. странаца посјети овај крај, а да сезона траје цијелу годину, али је ипак највећа посјета у јулу и августу; 4. потврдан одговор је добио и на питање да ли његова апотека задовољава потребе становништва цијеле општине и да ли би отварање још једне апотеке угрозио рад постојеће; на пету молбу издато му је увјерење да је становништво у општини сиромашно, и да су град и околица здрави и проглашени климатским мјестима. У вези отварања још једне апотеке те године градском поглаварству о томе дао је одговор градски љекар Др Стеван Мрђен који је навео већ наведен број становника, напомињући да су становници Херцег-Новога „занатлије, што трговци, а претежни дио су државни (војни и цивилни) и приватни намјештеници и чиновници.“ У херцеговској општини наводи даље - „не постоје индустријска предузећа. Народ општине херцеговске је врло сиромашан, а бави се пољопривредом и рибарством, а

пошто од овога не може да живи многи су присиљени да се упосле код војних установа. Већа обртничка предузећа не постоје. Стандард живота је минималан.“ Затим наводи снабдијевање љековима у болници Мељинама како је већ наведено, па наставља: „Хигијенске прилике и стање здравља пучанства у опћини херцеговској врло су добре и повољне ради чега је мјесто Херцегови проглашено климатским. Због све већег сиромаштва пучанства љекари живе у тешком положају, јер им се пружа врло мала могућност зараде, те је Др Бабовић који је инсталирао рентген, био присиљен да напусти мјесто. Саобраћајне прилике су повољне тако да у тежим случајевима обољели народ тражи интервенцију љекара специјалиста у Дубровнику и тамо набавља потребите љекове. У недалекој близини Херцеговога постоје добро уређене апотеке у Тивту и Цавтату, које су са Херцеговим у добрим саобраћајним везама. Вриједно је напоменути да већи дио народа ривијере служи се апотеком у Тивту јер су запослени код војних установа“ (мисли прије свега на Арсенал). На крају закључује да нема ни потребе расправљати о отварању још једне апотеке, поред постојеће које води Антун Ђоновић. Тако аргументован одговор био је одлучујући да се друга апотека није тада отворила у Херцег-Новоме.

Друга апотека отворена је у Бијелој тек послје неколико деценија. Отац апотекара Антуна Ђоновића, апотекар, царски савјетник Никола Барнаба рођен је 1846. године у Перасту у породици апотекара. Био је дугогодишњи члан Природословног друштва за Штајерску у Грацу, гдје се у списковима 1869. налази и његово име све до 1916. године када се престају објављивати спискови тога друштва. Највјероватније је члан друштва постао када је у Грацу студирао фармацију. Иако у његовој библиотеци, која се сада налази у Архиву Херцег-Новога, има доста књига и часописа из природних наука, он је више био наклоњен археологији и историји, па је написао неколико радова из тих области везаних за херцеговски крај и Боку, које је објавио почетком 20. вијека. Крајем 19. и почетком 20. вијека у својим путописима и другим радовима етимолози који су свраћали у ове крајеве, помињу Николу Барнабу Ђоновића, који им је помагао у обиласку наших крајева приликом њихових посјета и рада. Неки од њих су му из захвалности посветили новопронађене примјере. Тако је један од њих који је посљедњи пут био у овим крајевима 1912. године, једну нову врсту, коју је нашао на Савини, назвао *Langelandia gionovici*. Други научник који је такођер између 1890. и 1910. године често и дуго боравио у Херцег-Новоме посветио му је један нови таксон: *Otiorrhunchus turgidus v.gionovici*. Никола Ђоновић био је дуго година вијећник и одређени низ година и потпредсједник општине Херцег-Нови. Када је 1917. године тадашњи начелник Општине Јефто Гојковић поднио оставку, током 1918. године до децембра мјесеца,

дужност председника обављао је тадашњи „присједник“ (потпредседник) Н. Ђоновић. Апотекар Н. Ђоновић умро је у Херцег-Новоме 1921. године и сахрањен у породичној гробници код Цркве св. Ане. Његови унуци, Трипо и Нико, синови Антунови, отишли су на студије у Падову 1941. године са десетак младића из Боке. Трипо, по завршетку студија фармације и Нико, по завршетку студија права, остали су живјети у Падови. Трипо је био једно вријеме шеф свих апотека Падове, а Нико је радио у једној приватној апотеци. У Падови су умрли и сахрањени. Нико је много волио Херцег-Нови, долазио је неколико пута и често слао новац или тамјан за манастир Савину. Са Трипом и Ником прекинута је вјековна традиција фармацеутске струке у породици Ђоновић, јер Ников син ради као лекар у Падови а Трипо није имао дјце.

У архивској грађи током 18. вијека често наилазимо на друге чланове породице Ђоновић у Херцег-Новоме. Ђоно Ђоновић 1735. године био је суђа топаљске комунитаци. У другој половини 18. вијека забиљежено је неколико помораца из породице Ђоновић. Марко је својом пирафом и са 3 односно 7 чланова посаде 1755. године пловио до Трста и Кефалоније, а 1778. године до Леванта. Томо Ђоновић трабакулом и са посадом од 6 чланова пловио је 1755. године за Крф, а Јеролим 1782. године барком на весла и са 5 чланова посаде до Дубровника. Сви су живјели у ширем градском подручју. У пописима (нотама од соли) становника Топле 1750. године уписан је Вуко Ђоновић чија је породица имала 3 члана, док је породицу Ђока Ђоновића чинило 9 чланова. Двије деценије касније 1771. и 1772. године сачињен је посебан попис за римокатоличко становништво Топле, гдје је забиљежен *Giovo Giovovich* са 11 чланова и *Luzia Gionovich relitta q-m Anto* са 4 члана породице. Удовица Луција убиљежена је и 1778. године, док Јово или Ђоно није уписан 1778. године.⁸

8 АХ Црквени архив Топле 1871,5; АХ записник општинског вијећа 20.05.1897; списи 1919,1778, 1920,38, 1928,2477, 1938,772,2210, 2392,2393,2477; Quido Nonveille, *Pioniri u proučavanju insekata u Dalmaciji*, Zagreb, 1989,92,93. У овој књизи је објављена фотографија Николе Ђоновића. Аутор наводи да је Н. Ђоновић по завршетку студија пренио апотеку у Херцег-Нови, али не наводи одакле и извор тог податка. Сматрамо да је податак на основу архивске грађе да породица Ђоновић има апотеку од 1813. године у Херцег-Новоме тачан.; М. Црнић Пејовић, *Попис капетана, суђа и канцелијера топаљске општине за период 1719-1759 година*, Зборник Бока 9, Херцег Нови, 1977,381; Д. Радојичић, *Крајина новска у судару свјетова*, Београд 1994,153-169; Ђ. Миловић, н.д. 71,82,83,86,89. Ђиово Ђиововић је Јово или тачније Ђоно, јер Ђиововића није било током 18. вијека а ни касније у овом крају, сем Јововића православа, а како се Ђиово налази у попису католика то је или грешка пописивача или погрешно ишчитано. Да се радио о Ђоновићима казује и податак да је у једном попису удовица Луција уписана као Ђоновић и као Ђиововић. Оливера Доклестић која је по мајци у родбинским односима са Ђоновићима посљедњих седам осам година неје могла успоставити комуникацију са Ником па претпостављамо да је и он у међувремену умро.

Најближа болница за становнике херцеговског краја била је Војна болница Мељине, али у њој се нијесу могла увијек лијечити цивилна лица, па је било доста случајева кад нијесу примани ни хитни случајеви. Тако је било током 19. и 20. вијека до ове године, када је ова болница продајом постала приватно власништво. Остаје да се види каква ће намјена бити овог, по положају и пространству, атрактивног комплекса. Архивске грађе о овој болници вјероватно највише има у Војном архиву у Бечу. Иако сам прије двије деценије и раније истраживала у Архиву Војно-историјског института у Београду гдје се налази архивска грађа војне провинције, од 1918. године нијесам наишла на архивски фонд о овој болници, сем плана којег овдје објављујем. Неколико докумената на релацији херцеговска општинска управа - Војна болница Мељине, казују о међусобним односима када је било проблема око лијечења становника херцеговског краја у овој болници. Заповједништво ратне луке Херцег-Нови 1919. године, на молбу општинске управе, одобрило је лијечење цивилним лицима у Војној болници Мељине. Та одлука није била трајне вриједности и, како је било регулисано до 1934. године, не располажем подацима, али је највјероватније да је стално долазило до прекида примања цивила на лијечење у овој војној болници и интервенција општинских власти у том правцу. Општинска управа на сједници 6. априла 1934. године одлучила је да се обрати Министарству војске и морнарице Краљевине Југославије, с молбом да се у Војној болници Мељине примају цивилни болесници којима је потребна хитна хируршка интервенција. Главни аргумент молбе био је да због тога што ова болница „у задње доба“ није примала ни такве болеснике, десила су се три смртна случаја.

Војни љекари били су поштовани и цијењени у херцеговској средини. Када је, изненада, 1939. године умро санитарски пуковник у пензији др Јосип Корлајт, читаоци „Гласа Боке“ били су о томе обавјештени и могли су поред осталог прочитати да је вршио „савјесно самарићанску дужност којој је, ето, до посљедњег даха давао самога себе. Прије 30 и више година дошао је као војни љекар у Баошиће и постао прави народни човјек. Службовао је у Баошићу, Зеленици, Херцег-Новоме, Перасту и Котору“. По пензионисању настанио се стално у Херцег-Новоме, гдје је и умро. Др Корлајт живио је у Херцег-Новоме 1933. године јер је општинска управа одлучила да „обртна такса интелектуалним радницима“ за ту годину за др Корлајта износи 70 динара мјесечно као и осталима осим општинском и среском љекару за које је одређено 50 динара мјесечно. Закључено је такођер да се тражи од Среског начелства Котор да им се јави који љекар има право на обављање приватних

љекарских услуга да би му се наплатила ова такса. Када је половином 1939. године премјештен за Сарајево, управник Војне болнице Мељине, санитарски пуковник др Милован Ђ. Баошић који је десет година провео у овом крају, „Глас Боке“ је о томе писао: „Колико нас весели да је добио виши положај, толико нас жалости његов одлазак. Као одличан син братске Црне Горе, он је волио правом, искреном, братском љубављу Боку и Бокелје. Отменог духа, дубоко културан и проницљив, он је у свакоме гледао човјека“. Даље сазнајемо да је од 24. новембра 1938. године до 12. марта идуће године Срески одбор Црвеног крста Херцег Нови у сарадњи са др М. Баошићем и „подручних му љекарима“ одржао течај добровољних болничара-ки који је завршило 19 жена и 2 мушкарца.⁹ На првој страни „Гласа Боке“ 7. децембра 1940. године објављена је вијест о смрти др М. Баошића уз најпохвалније ријечи о његовим врлинама.

О здравственим приликама бригу је водило и Здравствено повјеренство које је бирало општинско Вијеће из својих редова и грађана, а бројило је око шест чланова. Први помен о овом органу општине налазимо у записнику општинског Вијећа из фебруара 1897. године и записницима идућих година све до 1940. године. Општинско Управитељство 1906. године донијело је одлуку „да се ради здравственог гледишта забрани држање прасади“ у подручју града, а ко је хтио да их држи морао је да поднесе молбу да би се прегледао простор гдје би се држали и да држање одобри Здравствено Повјеренство. Познато ми је да су се у мом комшилуку – Лазарет (предио испод зграде Поште до мора) – свиње гајиле и послје Другог свјетског рата. Када су тридесетих година 20. вијека Херцег-Нови, и сва приобална насеља добила статус климатског љечилишта, назив Повјеренства се мијења и назива се Љечилишно повјеренство, али задаци и циљеви углавном остају исти, осим што се сада више пажње посвећује бризи о туристима, као, на примјер, о хигијенским условима код издавања приватних соба. Правилник љечилишног повјеренства усвојен је априла 1929. године. Чланови Повјеренства били су: начелник општине или његов замјеник који је био предсједник повјеренства, општински љекар или његов замјеник, „два по општинском вијећу делегирана вијећника“, два становника града или ближе околине, један општински вијећник са Ривијере и срески љекар, који су бирани на три године. Тада су изабрани - именовани чланови

⁹ АХ ОХ 1919,372; записници општинског вијећа 6.04.1934; „Глас Боке“ 1939. бр.318,325,328 329

Љечилишног повјеренства: „вијећници Лазар Доклестић и Душан Прњат, грађани Мирко Комненовић и Јосип Кошио, вијећник из Ривијере Јеротије Петковић, као и ревизори вијећници Стево Јовичевић и Саво Мијајловић.“ Сједнице су се одржавале најмање један пут мјесечно и уколико би неко од чланова три пута узастопно изостао са сједнице, биран је на његово мјесто нови члан. У случају када је био изједначен број гласова за неки предлог, прихватан је онај за који је гласао пресједник, који је на основу Правилника гласао посљедњи. Повјеренство је било дужно да предлаже потребне санитарне и хигијенске мјере, а нарочито се бринуло о снабдијевању водом и канализацији. Тачком 15. Правилника било је предвиђено четрнаест задатака Повјеренства, од којих наводим тачку четири која гласи: „Повјеренство надзире све љечилишне заводе и установе те пронађене мањке и неуредности уклања, уколико је надлежно, а иначе пријављује их општинском вијећу, да их оно у свом дјелокругу, без одлагања уклони“. У наредној тачки предвиђено је да Повјеренство „тражи новчане износе за уређење насада, шеталишта, путева, захода, зграда, за појачање мјесне расвјете, полијевање улица“... „и пази да се не изведу такве радње и преинаке које би могле запријечити морске обале или које би могле изнаказити мјесто.“ Оно се бринуло и о санитарно – хигијенским условима у угоститељским објектима, трговинама прехранбеном робом и приватним становима – издаваоца соба туристима. Задатак Повјеренства био је и да брине о „купалишној музици“ – у угоститељским објектима и на плажама. Здравствено, односно Љечилишно повјеренство учествовало је у пружању помоћи у изградњи водовода, о којем се расправљало крајем 19. вијека као и о одржавању извора Караче са које се снабдијевало становништво старог града, осим оних који су имали своје бистијерне. Читава задња деценија 19. вијека протекла је у тражењу начина за прибављање средстава за градњу водовода. У току рата 1917. године војска је довела водовод од Зеленике до Војне болнице у Мељинама. Веома споро је текао процес увођења воде у поједине објекте а посебно приватне куће. Тако је главна водоводна цијев продужена тек 1933. године до Жељезничке станице и предвиђено је да се од пијаце проведе цијев до Цркве св. Антуна. Бригу о одржавању чистоће у граду путем лицитације одржавали су најбољи понуђачи, што се није показало ефикасно, па су склапани уговори са појединцима са одређеном мјесечном накнадом. До 1906. године „пометари“ – „метлари“ чистили су и односили смеће само са градских улица, а од тада су били дужни односити смеће и из приватних кућа. Смеће се бацало у море кроз прозор тврђаве Цитадела до 1904. године, када је узето под најам земљиште код Ј. Гојковића за одлагање смећа (вјероватно испод данашњег ресторана „Белведере“). По наредби војних власти током Пр-

вог свјетског рата смеће је одвожено на Игало. Занимљива је замисао општинске управе која је 1931. године започела преговоре са власником земљишта на Предивану (Топла – предио гдје је Основна школа, Дјечји вртић и најближа околина – у документу се тачно не прецизира простор) да би изградили пећ за спаљивање смећа. Поливање и прање градских улица отпочело је 1923. године. Иако је и тада било недовољно воде, све до рата поливање пијаце (данас трг Н. Ђурковића), данашње Његошеве улице до цркве св. Антуна и од Форте маре до хотела „Плаже“ од 1. маја до 30. октобра поливане су два пута дневно, а у недостатку воде коришћена је морска вода. Још 1872. године три вијећника су била задужена да се постарају да се изгради јавни WC. О овоме је поново расправљало општинско управитељство 1901. и 1911. године када је, изгледа, изграђен јавни WC поред зграде Официрског дома на данашњем празном плацу код Градске библиотеке, који је вјероватно уступљен поменутом Дому када је завршена изградња лијепе камене зграде, 1935. године. Зграда је срушена, а на том простору данас се налази спомен биста књижевника Бранка Ћопића. Иако су током четврте деценије 20. вијека предузимане акције за изградњу школске поликлинике, јавног купатила и старачког дома није дошло до остварења тих планова. Када је стигао предлог општинским властима 1928. године да се у овом крају гради зграда за душевну болницу, предлог је без расправе одмах одбијен. Повјеренство је у свим овим акцијама имало удјела и имало значајну улогу у унапређењу здравствене културе овога краја. На основу дјелокруга рада које је овај орган локалне власти обављао, чланови Повјеренства могу се сматрати првим еколозима.¹⁰

Брига о прехранбеним производима је дио здравствене културе па треба рећи да је и о томе општинска власт водила бригу, посебно је контролисано месо од заклане стоке. Знатан број домаће стоке, или купљене у сусједним крајевима, клао се од стране појединаца, а користило се у исхрани становника, али и за потребе војске, болнице и угоститељских објеката. Општинска власт је 1881. године да би регулисала хигијенске услове приликом клања стоке, одлучила да се нађе мјесто за „комарду“ - клаоницу. Три године касније, на јавној лицитацији купљена је

¹⁰ АХ ОХ Записници општинског вијећа 25.02.1897, 5.04. 1905,7.12.1906; 17.04.1909, 3.12.1912, 14.04.1929; М. Црнић Пејовић, Први здрави кораци здравственог туризма „Наш лист“ Херцег-Нови, септембар-октобар 1984; иста, Организација и рад општинске управе Херцег-Новога(1870-1940), Зборник Бока 12, Херцег-Нови,1980, стр. 49-53,66-67, 74-75,76-77.

тврђава „Меза луна“ - Цитадела, сматрајући да је то мјесто повољно јер нечистоћа одлази директно у море „те се није бојати смрада“. Клаоница се давала сваке године путем лицитације у закуп. Одређивањем мјеста за клаоницу није укинута пракса да месари кољу ситну стоку на отвореном простору испред продавнице меса. Ипак, преглед меса од стране општинских љекара којима је то био дио обавеза, тада је могао да се боље и организованије контролише. У трећој деценији 20. вијека, контролу меса вршио је општински ветеринар (немам тачан податак које године је именован први општински ветеринар). Ветеринару Самуелу Пурецу општинска управа је 1. јануара 1926. године повисила „пристојбине“ са 600 на 800 динара. Када је Иван Тоупалек тражио од Градског поглаварства 1938. године ветеринарско увјерење за извоз цријева и лоја за Сплит, Поглаварство га је упутило на Самуела Пуреца. Овом ветеринару је те године, Финансијска дирекција одузела једну трећину пензије зато што је примао путни паушал за пут до Мељина ради прегледа меса. Зато се в.д. градског ветеринара обратио за рјешење свога проблема општинској управи која му је одобрила исплату путних трошкова према поднијетим рачунима. Сигурно је да је ветеринарска служба знатно унапређена када је Среска испостава у Херцег-Новоме добила ветеринарског референта др Сергија Алексића, ветеринарског савјетника Краљевске банске управе са Цетиња, како је „Глас Боке“ обавјестио своје читаоце у броју 383, 1940. године. Према мом сазнању др Алексић је становао у вили „Ривијера“, имао је два сина и одселио се после рата за Дубровник. Клаоница из Цитаделе тек 1935. године премјештена је у савремено саграђену клаоницу са свим санитарно хигијенским условима на Мељине, гдје се и данас налази. Те године изгласан је и правилник о њеном раду и укинуте све приватне клаонице од Игала до Баошића, сем у Бијелој у којој се могла клати стока за локалне потребе.¹¹

Мали број становника херцеговске општине до половине 20. вијека је било социјално и пензионо осигурано. Запослени у општинској администрацији и многи други, тек у трећој деценији 20. вијека па и касније, имали су обезбијеђено здравствено и пензионо осигурање. Државни службеници и војна лица, и цивили на раду у војним установама, то право су имали знатно раније. Пољопривредници, занатлије и тргов-

¹¹ М. Црнић Пејовић, Организација и рад Општинске управе Херцег Новог (1870-1940), Зборник Бока 12, Херцег Нови, 1980, стр. 66-68; АХ ОХ записник општинске управе 4. 01.1926; 1938, 2051.

ци нијесу били осигурани до Другог свјетског рата. Стога се често до тог времена наилази на молбе упућене општинској управи којима се тражила помоћ за лијечење у болницама или због потребе извршења неке операције. Било је случајева када молбе нијесу биле позитивно ријешене. Здравствени одсјек за Далмацију у Сплиту 7. октобра 1920. године обавијестило је Котарско Поглаварство Котор, а ово подчињене му административне јединице, да је 4. августа 1919. године под бројем 1180 одобрен попуст од 30% за куповину љекова одређеној категорији становништва. Ту бенефицију су могли остварити: 1. сиромашни ученици са увјерењем потписаним од стране директора школе; 2. жељезничко особље са рецептом њиховог љекара и овјерено од стране шефа жељезничке станице; 3. сиротиња са рецептима љекара који су морали бити овјерени потписом члана суда. Ако би на рецепту стајала напомена љекара *pro paupero*, а апотекар није познавао лијечника морао је тражити да на рецепт стоји назнака „виђено“ уз потпис „опћинског управитеља“; 4. среске и окружне болнице по рецептима њихових љекара, овјерене од управника болница; 5. судски притвореници по рецептима одређених љекара и са потписом одређеног судије; 6. пољопривредне станице по рецептима њихових љекара са потписа шефа станице; 7. све остале санитетске установе и заводи по рецептима њихових љекара који су морали бити овјерени потписом њихових управника. Непознато је до када је ова повластица била на снази. У вријеме Зетске бановине, али и раније, сједиште Окружног уреда за осигурање радника било је у Дубровнику, а испоставе у Подгорици, Котору и Тивту, повјеренства у Цетињу и Бару. Окружни уред из Дубровника 1927. године обратио се општинској управи Херцег-Новога да им јави узроке несразмјерно великог обољења радника – осигураника са територије Кумбор - Каменари наводећи да су издаци за хранарину - боловање веома велики и да произилази да тамо влада нека епидемија. Затражено је да то истражи лијечник и ако може да одстрани узроке те појаве, јер, уколико се тако настави, тај Уред ће тражити од Министарства војске и морнарице да на том подручју не гради објекте и не запошљава раднике „ради силних болести“. Општинска управа је одговорила да јој није „познато да у овим крајевима постоји епидемична болест“, осим што има доста обољелих од грипе. Познато ми је да је Раде Павковић био повјереник – запослен у Експозитури Окружног уреда за осигурање радника из Дубровника у Херцег-Новоме али од које године немам података. Он је био један од насљедника познате пођанске породице Павковића.¹² Пошто је донешена уредба о стварању бановине Хрватске 1939. године дошло је то реорганизације

¹² Алманах Зетске бановине, Сарајево, 1931; АХ ОХ 1920. 454 (пагинација); 1927, 3809.

Окружног уреда за осигурање радника јер Бока Которска је била изван граница Хрватске бановине па је предлагано да сједиште Окружног уреда за Боку буде у Котору. Бококоторски срез имао је тада 4571. осигурањика, а у херцеговској општини 1336. О томе је писало у „Гласу Боке“ број 345 и 351 септембра, односно октобра 1939. године. Приватне занатлије и пољопривредници право да уплаћују здравствено осигурање стекли су шездесетих година 20. вијека.

У оквиру ове теме не смије се изоставити организација Црвеног крста која је у херцеговском крају према неким показатељима добро радила. На жалост и архивска грађа ове добротворне институције, настала до Другог свјетског рата, али и за касније године није сачувана. Најновија грађа није још преузета у Архив.

Крајем марта 1935. године одржана је конференција Црвеног крста Херцег-Новога, како је објављено у „Гласу Боке“, којој су присуствовали представник Градског поглаварства, Соколског друштва, Диспанзера за плућне болести и Кола српских сестара. Тада је основан и фонд за борбу против туберкулозе. Присутни љекари др С. Живојновић и др С. Мрђен понудили су се да активно учествују у акцији против туберкулозе о чему је највише ријечи било на састанку. Хигијенски завод са Цетиња дао је на коришћење Одбору за борбу против туберкулозе ручни кино апарат и филм „Два брата“ у којем су дати савјети у вези ове болести. Филм је у Херцег-Новоме приказан 21. за грађанство, а 22. марта за ученике. Током читаве седмице филм је приказиван по селима. Приказивања је пратило предавање које одржавао др С. Живојновић. Напријед смо навели да је у организацији Среског одбора Црвеног крста Херцег-Нови одржан 1939. године курс за добровољне болничаре уз помоћ управника Војне болнице Мељине санитетског пуковника др М. Башовића.

Ова организација, као и многе друге, да би сакупиле новац за свој добровољни рад одржавале су разне забаве. Тако је 18. априла 1935. године одржана велика забава Црвеног крста Херцег Нови (једна од многих одржаних током година рада овога друштва) са игранком и лутријом у хотелу „Бока“, а у „корист циљева самога друштва“. У програму су учествовали ђаци и чланови друштава из града, а на игранци је свирао „џаз оркестар војне музике.“¹³

¹³ „Глас Боке“ 1935. бр. 119,172; 1939. бр.318

Из изложеног може се закључити, уз сагледавање политичких, економских и друштвених прилика у прошлости, да је мало сачуване архивске грађе за тему која је предмет обраде у овом раду, када су овим простором владале велике силе тога времена. Немогуће је било да се да шири приказ здравствених прилика херцеговског краја за већи дио протеклог времена. Нешто више архивске грађе сачувано је, истражено и објављено за 18. вијек у вријеме владавине Венеције. Архивска грађа настала радом општинске управе у вријеме владавине Аустрије, односно Аустроугарске током 19. вијека до 1918. године пружа више података за рад здравствених радника тога времена, односно кадра који је радио у граду и осталим насељима општине. Истина, недовољно је истражена грађа до седамдесетих година 19. вијека, осим прве двије деценије. Захваљујући сачуваним записницима Општинског вијећа и Управитељства од седамдесетих година 19. вијека па све до Другог свјетског рата могло се континуирано пратити именовање и рад љекара и бабица о чијем је раду бринула општинска управа, која је била обавезна обезбиједити тај кадар за становништво херцеговске општине. (Током млетачке, француске и аустријске - аустроугарске владавине постојала је извјесна самосталност која се прије свега огледала у бирању домаћих људи у општинској управи која је имала одређена права и обавезе у односу на туђинску власт. Званични језик је био италијански, а кореспонденција са домаћим становништвом српски (ћирилица), који је 1872. године постао и званични језик општинске администрације, а затим у школству и најзад у судству). За период Другог свјетског рата архивска грађа је, углавном, уништена па недостају подаци, док архивска грађа данашњег Дома здравља и здравствене станице из које се Дом развио још није преузета у надлежну архивску институцију, те је недоступна за истраживање.

Током 18, 19. и у првој половини 20. вијека у херцеговском крају радио је један или два љекара. Многи од њих нијесу рођени у овом крају, односно у Боки Которској. Они су обављали стручно и савјесно свој посао, јер, на примјер за седам деценија (од седамдесетих 19. до четрдесетих 20. вијека) забиљежене су само двије притужбе на њихов рад, само једна у вези љекова, као и један проблем код једне бабице. Општинска бабица је истовремено водила крчму, па је због тога добила отказ, јер на захтјев власти није напустила крчмарски посао. Опремљеност љекара савременим инструментима није била најбоља. Први рендген апарат у приватној ординацији инсталиран је 1935. године и био је неопходан за многе становнике, јер је у овом крају био велики број оболелих од туберкулозе, прије свега младих људи. Међутим, власник рендгена послџе неколико година је напустио Херцег-Нови, јер није

имао довољан број пацијената. Овај примјер казује да је становништво овога краја већином било слабог економског стања. Због доста неповољних економских прилика од друге половине 19. вијека, нарочито на крају, па све до наших дана, миграција становника овога краја текла је готово без прекида са јачим или слабијим интензитетом, као посљедица лоших економских услова. Међу младима који су одлазили из овог краја након Другог свјетског рата све је више било оних који су имали високу стручну спрему. Првих четири-пет година после Другог свјетског рата из херцеговског краја медицинске факултете уписали су и завршили: Милорад Андрејевић (мајка му је била са Топле из породице Мандић, па кад му се породица одселила из овог краја он је остао да живи код мајчине сестре Зорке Мандић. Радни вијек је провео у иностранству, а сахрањен је код цркве на Топлој), Будеч Љубо и Ђорђе (Џона), Вучковић Шпиро, Ђуровић Тихомир (Мимило), Живојновић Реља, Мусић Ђуро, Ђоровић Дејан, Цицак Немања и Шабовић Јован. (Имена су наведена по азбучном реду. Уколико сам изоставила неког љекара или фармацеута у датом времену извињавам се, није намјерно већ грешка у меморији). Тих година су уписале фармацију и завршиле: Радојка Будеч Суботић, Фаустина Ловрић Видовић, Десанка Поповић, Сара Песторић и Ана Петровић. Већина љекара радни вијек или највећи његов дио је провела ван завичаја, од којих један број у иностранству. Фармацеуткиње Р. Будеч Суботић и Ф. Ловрић Видовић су од дипломирања до пензије провеле радећи у градској апотеци - некада породице Ђоновић. На територији ове општине од почетка 19. вијека до половине 20. вијека радила је приватна апотека породице Ђоновић, која је прешла у државну својину. У другој половини 20. вијека отворена је апотека у Бијелој, а затим још једна у новосаграђеној згради Дома здравља. Све три и данас раде поред бројних приватних апотека које су се почеле отварати посљедње деценије 20. вијека. Почетком овога вијека све већи број љекара специјалиста и стоматолога отвара и ради у својим ординацијама. Мг. Ph. специјалиста медицинске биохемије Новљанка Весна Секуловић Мијатовић отворила је 2002. године у Херцег-Новоме биохемијску лабораторију која је савјесним, тачним и веома професионалним радом стекла углед не само код становника ове општине него и на ширем простору. Због продаје Војне болнице Мељине и посљедица политичких догађања деведесетих година у Дубровнику, становници херцеговског краја данас се не лијече у том граду као раније, већ у Котору и у највећем броју у Подгорици и Београду, зависно од законских прописа и материјалним могућности болесника. У Дому здравља у Херцег-Новоме могуће је обавити велики број специјалистичких прегледа. Прије шест година отворено је, уз Војну болницу Мељине, гинеколошко акушерско

одјелење, па су се послије четири деценије, од када је било укинута породилиште у Херцег-Новоме, поново почели рађати Новљани, а не у Котору, Цетињу и Дубровнику (у овом граду до 1991. године). Према објављеним подацима у ЕХ Политика од 10. марта 2009. године за шест година родило се 2.000 беба, уведен је третман безболног порођаја први пут у Црној Гори а породиље су и из Будве, Котора, Подгорице, Бара, Улциња и Цетиња, али има и странкиња, Рускиња, али и Енглескиња. Званичницима Херцег-Новога нови власници су обећали да ће се породиље из Херцег-Новог и даље бесплатно хоспитализовати, с обзиром да је болница у Мељинама обновљена самодоприносом становника херцеговске општине. Најближа болница Херцег-Новоме „Васо Ђуковић“ налази се у Рисну и Специјална је болница за ортопедију, неурохирургију и неурологију.

Данас су организације здравствене службе у државној својини централизоване, док су одређени елементи из домена здравствене културе и даље брига општинских власти.

Економски добро развијена држава, и хармоничан политички систем са добрим законима услови су за развој свих сегмената друштвеног живота, па тако и здравствене културе примјерене потреби човјека који живи у тој административној јединици.

Marija Crnić Pejović

**RETROSPECTIVE OF THE HEALTH CARE SYSTEM
IN THE AREA OF HERCEG NOVI**

Summary

In this study, based on archive material, approximately 90% of the data was published for the first time, as an addendum to the data previously published in the quoted studies. Depending on the degree of archive material's preservation and orderliness, cognition, particular periods and segments of this activity were elaborated in more detail. The studied period comprises the 18th, 19th and the first half of the 20th century, including the notes about the past and present period. The period from the 1870-ies until the first part of the 20th century was illuminated with the most numerous details, thanks to the archive material. During this period, the health care personnel, according to the available data, performed their work professionally and conscientiously, since there were very few objections to their work. The preserved data tell that in this area, concurrently worked one or two municipality physicians and as many midwives. According to the data it is known that from 1914 until the first decade of the 20th century, there worked a dentist, and from the second half of the third decade, a veterinarian too. A certain number of physicians and the dentist were very active in social organizations, especially in the sport ones. From the beginning of the 19th century till the end of the Second World War, on the territory of the municipality, only one pharmacy, the one owned by Djonović family, had practise, apart from the pharmacy in the Military hospital Meljine for military persons. In this hospital, from time to time, also civil persons were treated.

The most common disease, especially in the first half of the 20th century was tuberculosis but also a few cases of cancer were noted. Till the second decade of the 20th century, there were cases of cholera. The social structure of the inhabitants, mostly agriculturists, craftsmen and tradesmen, who were not insured, as well as rather high prices of medical services, were the reasons why the great number of the inhabitants were not able to use those medical services, but only a small percentage of the inhabitants. When in 1935 a private physician brought an x-ray machine, after a couple of years he had to close his practise because of the limited economical potential of the inhabitants, as it was stated that he had insufficient number of patients to keep his business rentable. Today, the organization of the health care service is centralized, except for the private dispensaries. Certain segments of the health care system are still under the authority of local selfgoverning authorities.